

"הביאו מספוא! קושו קש"

פְּתָבוֹת מֵהִשְׁטַח בְּעִיתוֹנוֹת הָעִבְרִית שֶׁל הַמָּאָה הַתְּשֻׁעָ-עֶשְׂרָה

דוד טל

[...] מכתביהעתיים רשות הרבים הם, כיון שכל ישראל יש להם חלק בהם – בואו נערים, ונעפר בעפר, נודיע ונכתוב הכחשות והזמות, ונחרף ונערוך מחאות [...] ואם ידי הנערים תרפינה וחדלו הקולות, הנה קול העורכים הולך מסוף העולם ועד סופו: הביאו מספוא! קושו קש!
י"ל פרץ'

העלו או התיימרו להעלות את השיח הציבורי שהתנהל ברחוב היהודים אל דפי העיתון: (א) מכתבים שבהם הביע הכותב רעיון חדש או שהתייחס לרעיון של אחרים; (ב) מכתבים ובהם תיאור של אירועים בחיי הקהילה או מכתבי תגובה בעניין זה. המכתבים שנמנו עם הקבוצה הראשונה דנו, בין היתר, ביחס בין הדת לבין זרם ההשכלה (לדוגמה, תלמיד הגימנסיה יעקב מזא"ה הציע לערוך תכנית מסודרת ומחייבת להוראת הדת לבני ישראל הלומדים בבתי ספר כלליים),⁷ בנושאים על קהילתיים (לדוגמה, הסטודנט ש"צ מרגלית הציע למשכילי גליציה לכוונן בחבל הארץ שלהם גוף מסייע בתחום החינוך והעזרה הסוציאלית כדוגמת "מפיצי ההשכלה ברוסיה"),⁸ ביעדי הגירה מומלצים (לדוגמה, קריאה להעדיף התיישבות בארץ ישראל על פני הגירה לאמריקה),⁹ וכדומה. כתבות שהתבססו על מכתבים מסוג זה ראויות לדיון נפרד.

על בסיס המכתבים מהקבוצה השנייה בנה עורך העיתון מקבץ של ידיעות ששיקף, במידה רבה של אמינות, את הנעשה במקומות מגוריהם של כותבי האיגרות: טרדות ומצוקות חברתיות, שרפות שכילו בתים בעיירה,¹⁰ נוקשות של גבאי חברה קדישא שהפריזו בדרישת דמי קבורה, אבטלה מחמת חוסר מקורות תעסוקה, מריבות בתוך העדה, קנאים ששרפו ספרייה של משכילים ולעתים גם זוטות חסרות משמעות. המשותף לרוב הכתבות היה הדרך השגורה והמקוננת שבה הביעו הכותבים אי שביעות רצון מהנעשה בקהילה, "עד כי יוכל המו"ל העברי להדפיס טופס ידוע מראש, ולהניח מקום התורף רק לשם העיר ושם הגבאים",¹¹ כך תיאר יהודה ליב קנטור את הסוגה הזאת של כתיבה. בקבוצה זו יש גם מכתבים שפיארו מעשים של פרנסים מקומיים או שהחניפו לבעל תפקיד מסוים. מכתב מברבורסק שברוסיה הלבנה, אשר פורסם בעיתון היום, התחיל בתוגה: "שאלה כבדה נשאלה בבית המדרש בעירנו [...] מה נאכל?", המשך וסיפר

פתח דבר

בשנת 1856 יסד אליעזר ל' זילברמן² את המגיד, השבועון העברי הראשון, והבטיח לפרסם בו חדשות: "לספר [לקוראים] קורות העולם מכל חלקי תבל". נוסף על כך רצה זילברמן להודיע מעל דפי הביטאון שלו גם על הנעשה בקהילות ישראל, ולשם כך הכריז כי בדעתו לבחור אנשים "אשר יודיעו [לן] מכל החדשות [של] ערים [דהיינו] 'קארעספאדענטען' והמה יוכלו לכתוב את הטוב בעיניהם ודבריהם יודפסו אחד אחד בסדר".³ בשורת הקהילות הייתה אמורה להשלים את מדורי החדשות ואת מאמרי המדע, ויחד להוות ביטאון עברי מודרני. בשנה הראשונה הדפיס המגיד מכתבים מעטים שנתקבלו מ"כתבי שטח". לאחר שנה ויותר לצאת המגיד לאור התלונן זילברמן שמגיעים אליו "מליצות נעימות, שירים נחמדים גדולים וארוכים, ביאורים אל [של] מקראי קודש", בעוד מטרתו של המגיד הייתה "לספר ממנהגי וממדות אחינו בכל מקומות מושבותם".⁴

עם התפתחותה של העיתונות העברית רבו הדיווחים מן השטח. בעשור השביעי והשמיני של המאה התשע-עשרה יצאו לאור שבועונים עבריים נוספים. בעשור התשיעי של אותה מאה – שלושים שנה אחר כינון המגיד – יסד ד"ר יהודה ליב קנטור את היומון העברי הראשון, וסמוך לכך שינו שני שבועונים את תדירות הופעתם וגם הם היו ליומנים.⁵ השבועונים, וכך גם היומנים, כללו מדורים בהיקף של עמוד, לעתים יותר, ובהם ידיעות על הנעשה בקהילות שונות שבאימפריה הצארית ומחוץ לה. ידיעות אלה עוררו את עניינם של הקוראים בני הזמן,⁶ ובמהלך השנים הן היו, ועדיין מהוות, מקור ומשען למחקר קהילות ישראל, בעיקר משום שקיימים בהם נתיבי תקשורת דו סטריים בין העיתון לבין הקוראים.

בקריאת המדורים שכללו כתבות מן השטח אפשר להבחין בשתי קבוצות עיקריות של מכתבים שנתקבלו במערכת הביטאון. שתיהן

היה 11,000 רובל בלבד. המגיב הקפיד לציין שהסכום האמור לא רושש את הנשדד.¹⁵

עורכי העיתונים נהגו כראות עיניהם בכל ידיעה שקיבלו. לעתים נתנו לה מקום בולט ולעתים הצניעו אותה. על רקע זה נוצרו לפעמים יחסים מתוחים בין הכותב לבין העורך. הראשון האמין שיצירתו מושלמת וראויה לפרסום כמו שהיא, ואילו העורך התייחס לחומר שקיבל כאל טיטה הטעונה שיפור ועל כן הרשה לעצמו להוסיף או לדלל, אם משיקולי עריכה ואם מחשש מפני הצנזורה שעלולה הייתה להעניש את המו"ל בשל חריגה מתנאי הרישיון. אלכסנדר צדרכובים (אר"ז), המייסד והעורך של המליץ, נהג להוסיף הערות ודברי פרשנות כהערות שוליים לכתבות רבות שקיבל. המעורבות הייתה של העורך הקניטה כותבים רבים, ובשל כך הפנו את איגרותיהם לעיתון אחר, בהנחה שבאכסניה החדשה יוכלו להתבטא כרצונם.

בין מכתבי הקוראים היו גם כאלה שהגיבו על פרסום בכתב עת אחר, מחשש שהעיתון המבוקר יסרב לפרסם את מכתבו של הפונה. המשורר שמעון פרוג הלין בהיום על דברי החמלה שפרסם עליו המשורר י"ל גורדון. גורדון השיב מעל דפי המליץ, ופרוג חזר והשיב מעל דפי היום שהוא כלל לא ביקש את רחמיו של גורדון וגם לא את רחמי הציבור.¹⁶ קורא של היום שחתם בראשי התיבות PW הגיב על מאמרו של ד"ר גציל זליקוביץ, כתב המליץ מפילדלפיה, והציע לו להפסיק ללעוג לאַמִיגְרַנְטִים היהודים על שום עיסוקם ברוכלות (פְּדִלְרִ).¹⁷

בדומה לביקורת של י"ל פרוץ במימרה הפותחת את המאמר הזה, הביע גם הסופר והפובליציסט דוד פרישמן אכזבה מה"הקורספונדנטים" שדיווחו מהשטח. פרישמן, שעמד ליד שולחן המערכת של היום, הודה גם שהכתבות מערי השדה הן לעתים "חומר מילוי" הכרחי משום שבידי מערכת העיתון לא היו מאמרים ראויים, ובאין כתבות ראויים "מוכרחים לפנות מקום לשאינם מהוגנים".¹⁸ עם זאת הוסיף פרישמן שאיגרות רבות נפסלו לפרסום משום שהעורך לא מצא בהן תוכן בעל עניין לציבור: "צ"ט חלקים [99%] באים לתוך הסל ורק חלק אחד למישרים לבית הדפוס".¹⁹

ביקור הנסיך והנסיכה

לעתים פרסמו העיתונים את הידיעות שקיבלו מהשטח בניסוח המקורי וניכר שהמערכת לא "שיפצה" את לשון המדווחים. אילו חברי מערכת היום, שנהגו להקפיד על סגנון רענן, היו בוחנים את איגרתו של הכתב מביאליסטוק, היו עומדים על כך שכל רצונו היה לספר לקוראים שבעירו קיימת אבטלה, וודאי שלא היו מאשרים לדפוס את הפתיחה המצועצעת הבאה:

היום ימים רעים לעירנו, ימים אין בהן חפץ, אנשי עירנו כבר הסכימו לזה ובנפש חפצה הטו שכמם לשאת ולסבול כי הנסיון הראה אותם לדעת כי לעולם קָעָה וגם היא תחלוף ורוחה תהיה לבני אדם ומעולם לא אמרו נואש אך בצוק העתים האלה נואשו אנשי עירנו מכל תקוותם ויאמינו כי קץ כל בשר בא.²⁰

במקרים אחרים "שיפץ" העורך את חיבורו של הכותב בלי לשים לב שבמעשה זה נפגמו סיפור המעשה או חלק ממנו. שאול קראנענגעלד דיווח על הביקור שערך בקרקוב הנסיך רודולף, בנו של הקיסר האוסטרי-הונגרי פרנץ יוסף, וארוסתו סטפני, בת מלך בלגיה.²¹ כתבתו של קראנענגעלד פורסמה בשבועון המגיד שעורכו באותם

על תרומת הצלה של גביר מקומי, והסתיים ב־Happy end: "ועתה אין פרץ ואין צָוּחָה ברחובות העיר כולם יודו ויעריכו את הגביר".¹² המכתב מבברויסק איננו מייצג את המכלול, אך גם לא היה מסוג המכתבים הנדירים.

העיסוק ברוב המכתבים שתוכנם נמצא ראוי לפרסום הסתיים עם הפיכת המכתב לכתבה או לידיעה שהודפסה בעיתון. לעתים פורסם המכתב במלואו, לעתים בהשמטות ופעמים רבות תמצת העורך את הידיעה כהבנתו. רק חלק זעום מהכתבות גרם לשרשר של מכתבי תגובה תומכים או מפריכים, ועוררו פולמוס. מאמר זה דן בכתבות אחדות שפורסמו בשנות השבעים והשמונים של המאה התשע-עשרה, כאלה שהתמקדו באירוע מוגדר, פתחו ברב שיח פומבי ועורך העיתון נדרש לנקוט עמדה בנושא הנדון.

בין הכותב לבין העורך

העיתונים העבריים בני התקופה לא העסיקו כותבים מקומיים בשכר. ידיעות מהשטח התקבלו באמצעות איגרות שאנשי המקום נהגו לכתוב מאהבתם לכתובה ואולי גם מרצון להרשים את סביבתם ולאמץ לעצמם את התואר "סופר". המונח "סופר", בעברית של המאה התשע-עשרה, היה שם כולל למשתמשים בעט: מספר, משורר מחזאי או ז'ורנליסט, אך גם קורספונדנט ולבלר. עם זאת אפשר להבחין בין האומן היוצר לבין "כתב השטח". הראשון גיבש רעיון וניסח אותו בעברית, אף על פי שזאת לא הייתה השפה שבה תקשר בעל פה. רק מעטים ידעו לבטא בכתב ובאופן ברור את ההווי של המאה התשע-עשרה, ואלה שהצליחו בכך תרמו להעשרת הספרות העברית והביטאונים השונים התחרו על חיבוריהם. השני, "כתב השטח", הסתפק בתיאור עובדות ודיווח על אירועים מקומיים או על סדרי החיים במקום מושבו. האבחנה הזאת איננה חד משמעית משום שלעתים שלח גם הסופר האומן איגרת למערכת ודיווח על אירוע מקומי.

בדרך כלל לא הכיר עורך הביטאון את הסופר המדווח או הכיר אותו היכרות שטחית. אשר על כן לא היו למערכת הביטאון כלים שיאפשרו לה לאמת את נכונותה של ידיעה שהגיעה ממרחקים. לא אחת התקבלה איגרת שהכחישה פרסום קודם או מכתב שהציג את העובדות באור שונה. כך למשל בשנת 1886 דיווח מקובנה להיום על הצגת תאטרון מקומית שבמרכזה חסיד אשר גזל מעורך דין יהודי סכום משמעותי ("בית רחיים של קיטור בעד אגורות אחדות"). הכתב הוסיף שההצגה אמנם מבוססת על מעשה שהיה, אך הִדְרָמָטוּרְגִי הגזים בסכום שנגזל. כעבור שבוע פרסם היום מסמך שהתקבל מאותה עיר, חתום בידי רבים הטוענים כי "החסיד", גיבור ההצגה, הוא דווקא איש הגון. קנטור, עורך העיתון היום, מיהר לפרסם את המסמך כלשונו והעיר בשוליו שהנאמר בו נראה מהימן משום שבין החותמים נמצא גם שמו של הרב יצחק אלחנן (ספקטור).¹³ ימים מספר מאוחר יותר פרסם היום מכתב חתום בידי הרב יצחק אלחנן ובו הודיע הרב שאין לו שום ידיעה על תוכן ההצגה: "אינני מכניס א"ע [את עצמי] בעניינים אלה".¹⁴ יש שהמו"ל התייחס גם לפרטים שוליים; כך לדוגמה הגברת מרים באנדיראווסקי מסורוקי שבבסרביה דיווחה להמליץ על רצה של עוזרת בבית של גביר מקומי, ועל שוד של 12,000 רובל מבית הגביר. סמוך לכך פורסם תיקון לידיעה, ובו נאמר שהסכום הנשדד

כתב הרב רודענסקי הסתייגויות מפרסום ידיעות שלא אומתו, ואולי אפילו הביע התנגדות לפרסומן.

המו"ל צדרכובים הביע בהערותיו עמדה מגובשת על הקשר שהעיתון שלו מחויב לקיים עם כתיבי השטח, ובין היתר ציין כי: (א) ידיעה שמתקבלת מן השטח היא בחזקת דברי אמת; (ב) כל ידיעה מעניינת ראויה לפרסום, ללא אבחנה במעמדו של המבוקר; (ג) אין להנהיג צנזורה פנים קהילתית, שתאשר את דברי הכתב או שתדחה אותם, ואליבא דצדרכובים כך נוהגים גם עיתוני העמים; (ד) המו"ל איננו מסוגל לבדוק כל ידיעה וידיעה שמגיעה מהשטח, ועל כן טבעי שיסתננו ידיעות כוזבות. הנפגע או מישהו שמכיר את פרטי המקרה ודאי יגיב, והתגובה תביא לתיקון העיוות:

ובדבר צאתך לבלתי אסוף מאמרים כאלה [מהסוג שכתב מ"ד], פן יחולל כבודנו וכבוד "המליץ", צר לי כי לא נוכל לקבלה. עד מתי עוד לא יאבו להבין גם אנשים שיש להם ריח השכלה, כי מ"ע [מכתב עיתי] עברי חייב להיות ככל מה"ע [לכל] אומה ואומה בכל לשון. קח איזה מ"ע שיזדמן לידך ותמצא יום יום תלונות למכביר על אנשים פרטים ועל נושאי משרה, מן השוטר ועד היושב ראשונה במלכות, על עדה שלמה ועל כל חברה, ואין נוטר שנאה למה"ע ולהמו"ל. רק אם הסופר הוציא דבר מרוע לב יוכל הנעלב לדרוש כי יאסוף המ"ע הוא בעצמו תשובתו, או עדות אחרים כי שקר בפיו.

ומה יעשה מו"ל עברי, אם תבוא לפניו צעקת אלמנה כי יחבול אותה גובה המס וכדומה לזה מן הדבר הצריכים תיקון. חוקרים מושבעים אין לו לשלוח למקום המעשה לדרוש שורש הדבר, ואנשי המקום על הרוב רגילים לכסות על פשעי התקיפים בעדתם, כי פחדם יבעתמו, ומכ"ש [ומכל שכן] הרב התולה בדת העירוניים, שהם הרבים והמה כחומר ביד גובה המס.

כחצי שנה מאוחר יותר, בראשית שנת 1879, פרסם המליץ שני מכתבים שהתקבלו מקרמנצ'א, שבאוקראינה המזרחית. על המכתב הראשון חתום "אלישע בן אביה", שם עט, שסיפר על אירועים שונים אשר הוסיפו גאווה לקהילה המקומית בשנה שחלפה. הכותב הציע לקוראים לא לטעות ולא ללכת שולל אחר ידיעות אלה שמבשרות טוב, משום שהקהילה המקומית מפולגת, יש בה פירוד לבבות ונעשים בה מעשים בלתי הולמים. בגיליון העוקב של המליץ התפרסם המכתב השני, שעליו חתם יוסף הָרָר, ובו דברי תהילה לאיש צעיר שלדברי הכותב עלה לשבת על כס הרבנות הרוחנית בעיר.²⁸

ישראל ידידיה ישיבאל, גם הוא איש קרמנצ'א, הגיב על שני מכתבים אלה. גם הוא עשה זאת מעל דפי המליץ, במאמר שהוכתר בכותרת המשנה "פרחה פרה מעל לגג והטילה ביצה". לשון הכותרת מעלה חיוך ומזמינה את הקורא להתייחס למכתבי קודמיו או לחלק מהם כאל דיווח ללא תשתית עובדתית. ראוי לשים לב לראשית המאמר של ישיבאל, שבו הוא מתייחס לתרומתו של כתב השטח, מטיל עליו את האחריות לנכונות הדיווח ואף מנסח עבורו מעין קוד אתי:

תועלת גדולה מביאים לנו סופרי עיר ועיר בהשמיעם במכ"ע [במכתבי העיתים], את כל המעשים, הרעים והטובים, אשר יעשו בקרב אחינו העברים. הראשונים [המעשים הרעים] – למען יגלה קלון החוטאים ברבים ולא יוסיפו בני עֶזְלָה כמעשהם; והאחרונים [המעשים הטובים] – למען יקנא איש בכבוד רעהו [...] אך במה דברים אמורים כשהקארספאנדענט הוא נייטראלי, ישמיע במכ"ע את כל הנעשה בעירו, כרעות כטובות, וידקדק בלשונו לכתוב את הדברים כמו שהם,

ימים היה דוב גורדון.²² במהלך הסיוור, נאמר בכתבה, "הואילו שניהם [הנסיך והנסיכה] לבקר את בית הכנסת הישן העומד על תילו בעירנו זה שמנה מאות שנה ומעלה, למרות דעות אנשים מעדתנו אשר חפצו להרסו". אין ספק שהקטע האחרון של המשפט, זה שמתייחס לשימור בית הכנסת, הוא זר לאירוע, טפל וחסר חשיבות בנסיבות העניין, אך דווקא קטע זה עורר תגובה.

שבועיים לאחר שהתפרסם המאמר של קראנענגעלד הופיעה בהמגיד התגובה הבאה של איש קרקוב אחר:

נפלאתי איך יוכל אדם [קראנענגעלד] לכתוב ברבים דבר כזה [על כוונה להרס בית הכנסת] ולא ישים אל לבו כי עין רואה ואוזן שומעת ויבא איפוא אחר וישים לאל מלתו ויענה כחשו בפניו [...] מעולם לא ראינו ולא שמענו איש פוצה פה נגד בית הכנסת הזה [...] כל העדה, כחסידיים כמשכילים וכן העומדים בתֶּן אין גם אחד שלא יעריך ויקדיש [יקדש] את בית הכנסת הזה.

המגיב לא הסתפק בדברי הזמה נקודתיים ולא הגן רק על כבוד בית הכנסת העתיק שבעירו. היה לו עניין להוכיח גם את אלה שסילפו עובדות והטעו את קוראי העיתונים, ועל כן הנחה את עורך המגיד: "עליו להשיב את הדברים הנ"ל ולגול חרפה מעל אנשים מעדתנו ולהזהיר את הכותבים נמהרי לב שאֵל יהינו לעלות על במתי המ"ע [מכתבי עתים] בתור סופרים בטרם יכלכלו דבריהם במשפט ואמת".²³

שאל קראנענגעלד לא הבין, ולא יכול היה להבין, מדוע הופנתה כלפיו אצבע מאשימה, משום שלא הוא כתב את קטע המשפט שהתייחס לכוונה להרוס את בית הכנסת העתיק. עורך המגיד נאלץ להודות שהוא הוסיף את המילים הבודדות שהתייחסו לכוונה ההרס של בית הכנסת העתיק: "למען השך מעליך [חסוך ממך, על פי בראשית כב, 12] את תלונות בני עירך הננו להגיד להם כי לא מעט יצאו הדברים ההם [בנוגע לבית הכנסת הישן שבעירך] בצורתם שנדפסו ב'המגיד'".²⁴ העורך הבטיח גם לנמק את מעשיו בהמשך, ומימש את הבטחתו במאמר מפורט שמיעוטו דברי התנצלות ורובו הטלת האשמה על קראנענגעלד: "כל מו"ל מ"ע עברי מוכרח להעביר קולמוס על רוב (לא על הכל) מאמרי סופריו מהטעם הידוע והדבר הזה עשינו גם במאמרו של ה' קראנענגעלד".²⁵ הקורא מוזמן לפרש כרצונו את המונח "הטעם הידוע". העורך הסביר במשפטים ארוכים ומפותלים כי נהג כפי שנהג באין ברירה, משום שקראנענגעלד לא הקפיד להסמיך פועל מסוים לשם העצם הנכון.

"פרחה פרה מעל לגג"

בין המבזקים הקצרצרים שפורסמו בקיץ 1878 באחד העמודים האחרונים של השבועון המליץ, מוצנעת ידיעה המתבססת על מכתב של מ"ד מפרוסקורוב, כיום חמלניצקי שבמערב אוקראינה. העורך תמצת את הנאמר באותו מכתב וסיפר על גובה מכס שהתאכזר לאלמנה, וגם על השתמטות של גבירים מתמיכה בבית החולים המקומי. עם זאת הוא שיבח, גם זאת בהתבסס על המכתב שקיבל מאותו מ"ד, משפחה שתרמה סכום הגון לבית החולים.²⁶ משה רודענסקי, הרב מטעם הממשלה בפרוסקורוב, הגיב על ידיעות אלה וכינה אותן "שוא ושקר".²⁷ בשולי מכתב התגובה של רודענסקי הוסיף המו"ל של המליץ הערות שמהן אפשר להסיק כי העיתון פרסם רק חלק ממכתבו של המגיב. בחלק האחר, שהעורך השמיט,

ביום כ' לשבוע העבר היתה פה תנועת בית החכמה והסדר (אוניווערסיטעט) ההרש אשר מחירו עולה לערך מיליאן ריב ע"ו. שרים רבים נקראו גם באו הנה, ובתוכם גם הקולטום-מינסטער ה' פאן ג'ו' ש. ביום הזה נחלקו אומות הכבוד לאחיים מהפראפעסאריס פה, בתוכם גם אחינו הפראפ. ד"ר בלוטענשטאק, ראש בית החכמה (דעקאן) פה שקבל את הכבוד פראנץ-יאקעפס-ארדען. — גם אמרתי לחודי, כי בירה עפעפעטעכער שנה זאת יפתח פה, שערי המצבה, לכל הרברים הנוגעים לעבודת האדמה (לאנדווירדשאפטליכע-אויסשפעלונג) לתכלית הרחבת הסמך להצלחת כל יושבי הארץ.

זה ימים ככירים התעוררו ראשי החברה, תלמוד תורה פה, אשר אמנם ראויים הם להיות לכופת לרבים במדינתנו, להשתדל להשיב מצב התלמידים השוקרים פה על דלתות ה"ת"ת. לפני ימים אחרים נולד הרעיון לכבד כוכבן. בית ספר נארמאלי, מיוחד לתלמידי הת"ת ולא נחו ולא שקטנו עד אשר הוציאוהו לפעולת ארם והשינו עליו רשיון מהמשלה ירה. בבית המדרש הלוח יעמדו על המשפר טורים נאמנים אשר כל עינם ולבם ללמד את הנערים כבוד טעם ודעת את השפות המתחלכות כארץ, פולנאית ואשכנזית. גם חכמת התשבות ודעות נלילות הארץ ועוד דיעות אחרות אשר הפארת חן לידעיהן, ואשר הנערים ילמדו בתשוקה רבה מכלי אשר לא יענו תורת אלקינו וחכמת חכמינו ז"ל; לא כן היה הדבר אלו שקדו על דלתות, בית המדרש הלאומי כפי החוק אשר על פיתו מחויב כל איש לשלוח את בנו לביתם הלוח, כי שם רק בלמודי חול ישפיק. אך למותר הוא לדבר על אודות התועלת הרבה היוצאת מביה"ס הלוח, לכבוד ד' ותורתו, ולכבוד ישראל בין העם אשר הוא יושב בקרבנו. ובכ"ז נמצאים רבים בעירנו אשר בראשית העיון פניהם לרבר תועלת על מסידי בית המדרש הזה, המובים והישרים בלבותם. אך אחרי ימים לא ככירים נוכחו לדעת כי אמנם תועלת רבה תצמח מביה"ס הזה, לאלה בני העניים אשר סהם תצא תורה, וכן להתחברת האנושית בכלל, ולעדת ישראל בפרט וחדל רוגו. על כן נאזה תודה ותהלה נלויה לראשי ומנהלי, הבית תלמוד תורה על פעולותיהם המכובדות שפעלו בהתיסרות ביה"ס הנוכח, הלא המה: הרב הג' מה' ישראל גייטאן, דיין ומו"צ פה, הנכיר ר' שבתאי בעריפראם, הג' ר' ליבלי לעבערדייס, ראש העדה, הרבני הנכבד מה' שמואל בן זאב לאנדא, הרכני הנכבד מה' פארי ראפאפארט, ואחרון חביב הרכני הנכבד מה' ישראל קראצוסקי נ"ו, אשר ידעם סלואות עבודה בעניני עסקיהם, וכבזי כבוד לבם יקדישו עתותיהם גם למצות תלמוד תורה דרכים, בהפצת אהרם קרן התורה באמת וצדק. ישלם להם ד' כספעתם.

קרא קו"י. השתוממתי למראה המגיד נוסר 26 בקרא שם בתוך דברי הכותב מקראיך כי ביה"ס הישן העומד פה לנס זה כמה סאות שנה היא, למרות דעות אנשים מעדתנו אשר הפצו להרסו. נפלאתי אך יוכל אדם לכתוב ברבים דבר כזה ולא ישים אל לבו כי עין רואה ואין שומעת ויבא אפוא אחר וישים לאל מלתו ויענה כחשו כפניו. הנה בתוך עמי אנכי יושב ודעתי נאמנת את דרכי והתלוצכות עדתנו, אם לשוב אם לרע. ומעולם לא ראינו ולא שמענו אנשים בעדתנו חק"מ ים הזה ומה גם כי ישנם פה עטנו אנשים בעדתנו חק"מ ים עליו להרסו! כל העדה, כחמידים כמשבילים וכן העומדים בתוך אין גם אחד שלא יעריץ ויקדיש את בית הכנסת הזה. אכן אין זה כי אם כל המוסף נורע; ספני שהאריך הכותב את מאמרו יתר על הדרוש להפץ הקוראים בא מתוך להג הרבה לידי לוות שפתים ופיו הכשילו לחמא דברים אשר לא כן. ועל ידי כבוד המ"ל אשר בחר לו למוטפא, והאמת והשלוש אהבו' ודגלו עלינו אהבה, עליו להשיב את הדברים הנ"ל ולגלו ההפך מעל אנשים מעדתנו ולהחזיר את הכותבים נכחיו לכ שאל יחינו עלות על כתיבי המ"ע בתוך סופרים ומנהלי לב דבריהם במשפט ובאמת. בשוט לשון' התבא. נ"ב. למען הראות איך יקר כבוד ביה"ס הישן בעיני עדתנו אודיע כי ראשיה קבלו עתה עליהם את החוצאות לחוק את בדקי בכל עת הצורך.

השנה, ואם אין בידכם גליונות כאלה משנה זו תיטובו לשלוח לנו כאלה משנה שעברה, ועל כל אלה הגנו נותנים לכם את תודתנו למפרע, והיו כמותם כי נכיר את מובתכם כל זמינים, ועשית בקשתנו תהיה לנו לעד כי ארזים נאמנים אתם לנו ולכל בית ישראל.

הגני הבא בשם הנהר חייץ דמונטריאל, היררשה שלומכם המיד, אלכסנדר האריקאוי, סופר החברה.
(מקום תוסס הסדרס. מונזי לין" מונטריאל).
הארדעססע:

Alex. Harkavy, 2338 St. Catherine St,
Montreal, Canada.

עסמרייך-אונגארן.
קראיך, בירת יוני.

לא אפונה, כי ינעם לכל איש האוהב את בני עמנו באמת לדעת פעולת אנשים המצוינים כסדר החסד והצדקה, ואשר בעדקתם ובנדיבת לבכם יקדשו שם ישראל כרבים. כי סכהיע לשונותם לנזיחה יהללו ופארו את נדבתם והסדר. האחד מהמיוחדים פה אשר תמיד יקרא צדק לרגלו חסד לנתיבתו, הוא המליץ המוב ועושה טוב, נבחר הרייכסראטה והלאנדמאן, האדון ד"ר ארנאלד ראפאפארט נ"י (נכד הרב הגאון וכו' וכו' הנודע בשם שיר זצ"ל ראב"ד דק' סארגאפאל ופראג). כל ביה"ס יענה להסשים אלף ר"ב, כאשר כבר הודעתי בשנה איש תרומות הלוח לבש צדקה כסרו והרים תרומה כך עשרים אלף ר"ב כהוננו, לבנון, ביתספר למלאכה בעד אהבי וישיב מערב נאליציען, אשר אמנם ראשי החברה ביה"ה בווינא התנדבו לכנותו ולהכין אותו מספר עד הטפחות על היוצאת כקף החברה ואשר קבלה עליה לכלכל היוצאתו אשר תעלינה מדי שנה בשנה לערך חמש עשרה אלף ר"ב, וסחיר כל ביה"ס יענה להסשים אלף ר"ב, כאשר כבר הודעתי בשנה העברה. לפני ימים לא ככירים יצא הדבר הזה לפועל, כי התלו כבר לבנות פה את בית המדרש על כי נרבה ועוד בקיץ הזה יקום על תלו, והבית הזה יהיה עליון, וגם דור נולד יגיד צדקת מסידי. כנולד המוב והחסד של הכנוד היקר יהללו אותו סביע' הפונאים ואנחנו נברך אותו כי ישא כרכה מאת ד' ויעלה מעלה מעלה לכבוד ולתפארת ישראל.

אף זאת אהפצה להודיע, כי לפני ימים אחרים היתה פה בחינת נערי בני ישראל השולחים במסחר יריהם ועוסקים במלאכה ושוקרים פה יום יום על דלתות ביה"ס. בין הבאים, קרואי העדה המכובדים, היו גם האינשפעקטאר וראש עדתנו האדון ה' סענדעל סכורג, אשר עלה הבסתה והביע אברים חוצבי להכות אש אהבה לעמנו ויתן תודה לתנאספים ובפרט נתן תודה להורים, ויעורר את התלמידים בסועצות ודעת כי הצלחתם תלויה בלמוד החכמה והמדע, וחובתם לשמוע גם מצות המורים אשר יורם אורחות חיים ומנהלים טובים ומעולים, וזה כאשר יגדלו יהיו מוכשרים בעיני אלקים וחברת האדם. ולאות כי בחינת התלמידים גם באסונתנו ותורהנו סצאה חן בעיניו וישיט ירו למורה הדת ה' מעטאלמאן נ"י ולהנערים המצוינים בלמודיהם נתן מכיסו כך שלשה ר"ב לכל אחד ואחד.

בשבוע הנוכחי היתה פה הכחירה לבית סועצות העיר. אין לשער את הסער והמהומה אשר התחוללה פה בין אנשי העדה על הוכר הזה. הכעלי בתים, הבינתים' התקפים ואכירי העדה, אשר סאו רים על העליונה בהנהגת העדה, ילכו עם החסידים' הבתת קרי ועטלו וינעו לבחור סקרבם מספר היוענים כמלפנים, אולם, החסידים' אשר יתנגדו מאד לדרכי הבינתים' אשר הבריעו אורם תחתם בעניני העדה, התאורו עז ונלחמו בעד כבודם, ודברו על לב בני עדתנו שיבחרו רק באנשים היצויים בעיניהם, למען הראות לדעת כי גם להם הבה להפיק רצונם. סוף תוצאות הבחירה היתה, כי שני יהודים סוכנינו גם נבחרו משאתם, ושנים אחרים אשר היו בצוותא הדיא עם הבינתים' נבחרו בעזרת הנוצרים אשר בחרו במ, החסידים', הבינתים' יחד בחרו רק אביעתי יועצים יהודים. ובכן אין בין שלשים וועציהעיר רק ששת יהודים, בעוד אשר יוכלו לבחור לעת כואת, עת השלום, לכל הפחות עשרה יהודים בעד מספר היהודים לתיר וישיבי העיר. חלק לבם עתה יאשמי!

של העיתונות העברית: אנשים קלי דעת מצאו דרך נפסדת לנצל את תמימותם של עורכים, חוסר יכולתם לאמת ידיעות הכשילה את הביטאונים, ואגב כך גם פגעו בחפים מכל עוון.

"ז'שוב" איננה גדולה כ"פעקינג"

בראשית חודש ינואר 1874 פרסם העיתון הלבנון ידיעה שנתקבלה מדוד הלוי בירנבוים, תושב העיר ז'שוב (Rzeszow) שבדרום-מזרח פולין. בכתבה נאמר שלאחרונה התמנה הרב צבי הירש אורנשטיין לרב העיר,³⁴ וחודשים אחדים לאחר שהתחיל בכהונתו נודע לו על תקלה בשיווק הבשר הכשר בעיירה:

נהגו בעדתינו זה כמה שנים [...] כי רוב טבחי [קצבים – בעלי אטליזים] ישראל ימכרו את בשר השחיטה יחד עם טבחי הנוצרים, המוכרים בשר טרפה. ופעמים לא מעט יקרה מקרה כי מצאו בתוך הבשר הכשר רגלי בהמה טריפה מעורבים [...] מי לא ידנה בשומעו איך ישראל קדושים מזולזלים באיסור חמור כזה, ויכול היות כי אי אלו פעמים רבות ר"ל [רחמנא לצלן] בשר טריפה יובא אל פיהם.³⁵

עוד נאמר בכתבה שהרב אורנשטיין נקט צעדים דרושים, קבע אתרי מכירה נפרדים לבשר משחיטה כשרה, אך הקצבים היהודים לא צייתו להוראותיו.

נראה שעורך הלבנון, יחיאל ברי"ל,³⁶ פרסם את הידיעה כלשונוה, מבלי שנתן את דעתו אם הנאמר בה תואם לעיר המוזכרת בכתבה ולזמן ההתרחשות. אילו היה ברי"ל בוחן את הנאמר בכתבה, אפילו בקריאה שטחית, היה שם לב להפרזות ולגזומאות שנכללו בה. באותם ימים לא התירה לעצמה שום קהילה בגליציה לזלזל בדיני הכשרות ולהגיע למצב ש"רגלי בהמה טריפה" ימכרו כבשר כשר, ודאי שלא כך באטליזים של "רוב טבחי ישראל". רבנים הטריפו בשר ופסלו היתרי שחיטה על עברות פחותות מכך. כנראה ברי"ל לא שאל את עצמו גם אם ייתכן שערבוב הבשרים היה עניין של קבע – "כמה שנים", כדברי הכותב – ולא נשמעה מחאה ברבים. כעורך עיתון חטא ברי"ל בחוסר תשומת לב ובכך נתן יד להוצאת דיבה על קהילה שלמה.⁺

המגיב הראשון על הכתבה האמורה היה אותו דוד הלוי בירנבוים עצמו. במאמר שני, שפורסם בעיתון הלבנון שבועיים אחרי שפורסם המאמר הראשון, סתר הכותב את דבריו הראשונים והתנצל: "הנני מודיע בפירסום כי שגגה נפלטה מפי קולמוסי הפוזת". המשמעה מן ההמשך הוא: שום בשר זר לא התערב עם בשר כשר באטליזי ז'שוב, שום יהודי מבני המקום לא הוכשל באיסורי אכילה והרב לא קבע אתרי מכירה נפרדים למכירת בשר כשר כי לא היה צורך בכך. על כל אלה כותב בירנבוים: "הנני מבקש סליחה ומחילה גמורה מעדתנו אם הוצאתי נגדה דברים אחדים שלא כהוגן".³⁷ המילים "אם הוצאתי" וגו' הם היתממות ואפילו זריית חול בעיני הקורא.

ההסבר של בירנבוים בעניין עטו הסורר שפלט בשגגה אשמת שווא היה מפוקפק ומגוחך. לדבריו התחלפו לו דיני הכשרות הקפדניים בתקנות כלכליות האוסרות יבוא בשר משחיטת חוץ.³⁸ הרב אורנשטיין, הבהיר בירנבוים במכתבו השני, הִנְחָה את הקצבים לייקר את הבשר משחיטת חוץ כדי לעודד צריכת בשר משחיטה מקומית, ואילו הוא הבין לתומו את הדברים כפי שפירש. הקורא מזהה את האבסורד ואת הכוזב, אך בירנבוים צמצם את אשמתו והודה רק שנתנו לו לא נבדקו כראוי. בירנבוים סיים את מכתבו השני בציינות:

לא יגרע ולא יוסיף.

במילה אחת: קארספאנדנט במ"ע מחויב להתנהג במאמרו כסופר דברי הימים. אבל אם מאיזה פניה, טינא בלב, או גם מהיסח הדעת, יעלים הסופר דבר מעיני הקהל, או שלא ידקדק בדבריו, יגדיש את המדה או שימחוק את הסאה, אז אם גם סופר משכיל הוא, תחת אשר דמה לתקן מצד מה יקלקל את השורה [...] ויצא שכרו בהפסדו.²⁹

ישביאל הבחין בין כתבי שטח שאינם מדייקים בפרטים מסוימים או מדלגים על פרט זה או אחר – את אלה הוא דן לקולא כמי שחטא בשוגג: "כי אף על פי שחטא סופר הוא" – לבין כתב בדאי ש"מביא לנו מחזה אשר לא היה ולא נברא [...] וזה עוון ופשע אשר לעולם לא יכופר". נוסף על פנייתו למצפוננו של הסופר תבע ישביאל גם מעשים מן המו"ל של העיתון וקרא לו לסנן כל דיווח כוזב ולשמור על ביטאון נקי מדברי היתול וזדון. בהערה שבשולי המאמר הוסיף ישביאל דברי הטפה שכוננו למו"ל:

התנצלותך זה כמה פעמים כי לא נביא אתה [כדין] לדעת אם כנים דברי הכותב וכי, וכי "המליץ" פתוח לכל, יכתוב הכותב מה שליבו חפץ ויבא רעהו וחקרו [וישיג על דבריו], וכי גם במ"ע לעמים [עיתונים לועזים] יקרה כדבר הזה, וכדומה, [כל אלה] התנצלות שוא המה. כי מלבד שמחובתך היא כי בעיר גדולה כקרעמענטשוג שיהיה לך בה סופר תמידי ממיודעך [...] עליך להדפיס מודעה שכל סופר וכותב אשר שמו ומעשיו אינם ידועים לך, לא יודפסו דבריו טרם יאשרם הרב מטעם הממשלה [...] וזאת תנקה מכל תלונה.

צדרכוים (אר"ז), המו"ל והעורך של המליץ, חזר ודחה את ההצעה שלפיה יש לדרוש אימות לכל כתבה שעליה חתום כתב בלתי מוכר, משום שלדעתו משמעותו של הליך כזה היא ביסודו של דבר הפעלת צנזורה פנים קהילתית, על כל המשתמע מכך. צדרכוים נשאר נאמן לתזה כי עדיף שתסתגן ידיעה כוזבת אחת מאשר למנוע הזרמה של הרבה ידיעות נכונות שמעניינות את הציבור: "היהו מה"ע לישראל חפשים כמ"ע אירופיים [...] ההפסד שיצא מזה כי יתגנבו במה"ע מאמרים מעושים בעקבה, יוצא בשכר המאמרים המועילים אשר לא יתעכבו בשביל שנחוצ עליהם הסכמה".³⁰

הפעם הבטיח צדרכוים לנקוט צעדי ענישה כלפי כתב שטח שיחטא לאמת, אך לא היו לו אמצעים לממש את האיום הזה וגם דרכי אכיפה לא היו לו. דבריו של צדרכוים, שנרשמו בשולי ההכתבה של ישביאל, היו בבחינת הנפת מקל שלעולם לא יחבוט בעבריו, הם הביעו רוגז אך לא יותר מכך:

רק זאת נחשוב לעשות, להתרות במודעה מיוחדת בהסופרים שלא נודעו לנו כי אם יתעללו בנו בשקריהם ותרמייתם [...] אז נציג אותם על במת הקלון לעיני קהל הקוראים. ואם יעשו בערמה להונות אותנו גם בהחליפם שמות, אז נשלח את כתב ידם למקום מושבם, למען יכירו הנפגעים מהם [...] ולא יזידון לעשות עוד כדבר הרע הזה.³¹

האיום של צדרכוים, כי הוא עתיד לבזות ברבים כל סופר בדאי, לא מומש ומכאן שגם תועלתו לא נבחנה. תושב מהעיררה דובנה הזדמן לעיררה קְרָמְנִיץ שבווהלין, ובאיגרת ששלח לעיתון המליץ ביקר את הנעשה בעיירה.³² במכתב תגובה ששלח תושב המקום הוכחשו דברי הכותב הראשון.³³ רב קהילה הזדהה בשמו ואישר בשולי מכתבו של המגיב שדבריו נכונים. צדרכוים עבר לסדר היום על האירוע ולא בא חשבון עם הכותב הראשון.

האיגרות מקרמנצ'וג, התגובות עליהן וכן ההתייחסות של המו"ל מצביעות על תופעה שהייתה כנראה שכיחה בשנות ההתבססות

"ולהשומע ינעם ותבוא עליו ברכה".

יחיאל ברי"ל הוסיף הערות למאמר השני של בירנבוים, בלי שידוע כי העדר ערבות מצדו תרם להוצאת שם רע לקהילה בישראל. הוא הסיט את הדיון כדי להסיר אשמה מעצמו, פיאר את קוראיו, רומם את הלבנון ולימד שיעור בנושא "קוששו קש": בקשת הסליחה שביקש בירנבוים היא נושא לדיון בינו לבין הקהילה המקומית, סבר ברי"ל, "אבל קוראי הלבנון לא ישאו לו חטאו בשפתיו"³⁹ רק אם מהיום והלאה יעזוב את דרכו ולא יודיע דבר במכ"ע [במכתבי העיתונים] בטרים ידע אל נכון כי אין בו שמץ שקר, הלא רעזצאו [ז'שוב] איננה גדולה כפעקינג [...] ונקל להודיע [...]". ברי"ל כינה את כתבי השטח "סופרים נמהרים". לדעתו הניחו סופרים אלה שהמוצאים לאור של העיתונים היו צמאים לקבל מהם מידע והיו מוכנים לפרסם את כתבותיהם גם אם הנאמר בהן לא נבדק כראוי. **הלבנון** שונה מהם, קבע ברי"ל:

הסופרים הנמהרים [הושבים כ'] המו"ל מכ"ע [מכתב עת] יושב ומצפה בכליון עיניים שימציא לו סופר אחד דבר מה למלאות בו את הגליון על כל גדותיו, על כן לוקחים מן המובא לאוזנם ושולחים להמו"ל להצילו ממבוכתו. אבל ידעו נא הסופרים הנמהרים, כי אם אולי נוכחו לדעת כי ישנם איזה מו"ל מכ"ע המיחלים לדבריהם, גם אם לא כנים המה, אנתנו לא כן עמנו. הודות לה' יש לנו חדשות ומועילות נאמנות מסופרים ידועים לנו להודיע בכל עת, והחדשות אשר בשקר יסודן הן לנו למותר ולמחסור יחד.⁴⁰

התיאור של בירנבוים במכתב הראשון נראה בעליל כהשמצה שבאה לעולם מסיבות שאינן ברורות, והניסיון להתנצל במכתב השני הוא אווילי. אך גם תגובותיו של ברי"ל אינן לעניין. אם לרשות הלבנון עמדו "סופרים ידועים", כדברי ברי"ל, מדוע פורסמה ידיעה של כתב לא ידוע בעניין מפוקפק שהוציא שם רע על קהילה שלמה?

פרשת טטרבוני

בקיץ 1879 פרסם המליץ מכתב שנתקבל מהעיירה אקרמן שבדרום בסרביה ועניינו עלילת דם שנתקמה בעיירה טטרבוני הסמוכה לאקרמן ומרוחקת כמאה קילומטר מדרום-מערב לאודסה.

ילדה בת שבע מבנות הקתולים הלכה לשאוב מים בטטרבוני ולא שבה לביתה. הדבר עורר תסיסה בעיירה והתפשטה השמועה כי היהודים חטפו את הילדה לשם שימוש בדמה לצורך אפיית מצות לחג הפסח. כשנודע למחפשי הילדה שבסמוך לכך הובאה לקבורה ילדה יהודייה, שמתוארת כקרובת משפחה של הכותב, התפרש הדבר בעיניהם שהנחטפת נקברה בבית קברות יהודי בזהות בדויה כדי להסתיר את הפשע. בהמשך תיאר הכותב מעשים אכזריים שעשו התושבים הנוצרים בבית הקברות היהודי ומחוץ לו ומפרט סדרה של התנפלויות על יהודים בעיירה – כל זאת כמעשי נקמה על דברי שווא.

מחבר הכתבה העמיד את עצמו על תקן של מושיע. על פי עצה שקיבל מכומר לותרני שהזדמן למקום הוא נחפז להגיע לאקרמן, עיר המחוז, כדי לגייס עזרה. משלא השיג את אשר חיפש המשיך לקיישינוב, עיר הגליל. על המכתב הזה חתום, "בלב נשבר ונדכא", יהודה אריה ליב קאשמאל שהציג עצמו כשו"ב [שוחט ובודק] וש"צ [שליח ציבור] ב"טאטארבוני".⁴¹ התיאור המזעזע של קאשמאל השאיר את הקורא מודאג משום שאין בו סיוע ולא ברור מדבריו איך

הסתיימה הפרשה.

כשבועיים לאחר התאריך שציין קאשמאל התקבל המכתב במערכת המליץ וצדרכוים פרסם אותו מיד. על פי מבחני סבירות יכול היה צדרכוים להניח שמדובר בסיפור אמין שראוי לתת לו מקום בדפי המליץ. מדובר היה בעלילות דם מהסוג שהיה שכיח בדרום אוקראינה, בבסרביה ובמחוזות אחרים באימפריה הצארית. הכותב פירט שמות של בעלי תפקידים ביישוב שבו הועסק כשוחט, זיהה את הילדה שהובאה לקבורה כבת אחיו, ציין שמות של יישובים ושל אישים שפעלו בהם, נקב בשמם של כמרים מכתות שונות וכדומה. כל אלה הם נתונים שמוסיפים אמינות לסיפור. בשולי המכתב הוסיף צדרכוים הערות ובהן הביע תקווה שהפרשה הסתיימה בטוב, הציף עזרה מסוימת ואף תיעוד שעשוי לשמש ראיה במשפטים: אם יתקיימו כאלה בגין הפרשה המתוארת הוא יעץ לשכור עורך דין טוב ומיומן. לבסוף הוא הודה, לצאר ולממשלתו על שפוט צדק שנעשה בעלילת דם קודמת בבלך קוטאיש שבקווקז.⁴² ייתכן שדברי התודה האלה שכנעו את הצנזור כי המאמר תואם את המדיניות הממשלתית ועל כן לא מנע את הפרסום.

אלא שבפועל לא הייתה עלילת דם בטטרבוני באותם ימים, וש"ב בשם יהודה אריה ליב קאשמאל לא היה ולא נברא, ואפילו משל לא היה. מישוהו, שבשלב זה שמו וזהותו היו בבחינת נעלמים לקורא, היתל בעיתון המליץ, הזין את העורך בנתונים כוזבים והפעיל אזעקת שווא. סופו של דבר שאילץ את הממשל להתערב, לחקור ולהעניש את המליץ בגין פרסום דיבה. מה שאירע בהמשך מתואר בשלושה מכתבים שהעתיקהם שמורים בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים. מכתבים אלה ראויים לתשומת לב משום שהם גם מבהירים את הנהלים על פיהם פעלה העיתונות העברית ברוסיה הצארית במאה התשע-עשרה.⁴³

כחודשיים לאחר פרסום הכתבה מאקרמן פנה הגנרל גוברנטור (המושל) של אודסה⁴⁴ לשר הפנים,⁴⁵ ודיווח לו שתיאור הפרעות בעיתון המליץ עורר סערת רוחות בקרב יהודי אודסה והסביבה. כיוון שהכתבה מנתה סדרה של פשעים חמורים שלא היו ידועים לשלטונות, התבקשו הגוברנטור של בסרביה והתובע של הלשכה המשפטית באודסה לבחון את המקרה ולגבש ממצאים. עוד הודיע הגנרל גוברנטור של אודסה לשר הפנים שעל פי הנתונים שבידו "מעולם לא אירעו כדברים המתוארים בכתבה של 'המליץ', וכי השמות ושמות המשפחה המצויינים בכתבה אינם מוכרים לאיש בעיירה טטרבוני". מסקנתו של המושל היא: "כל הכתבה היא דבר בדויה מחוצף, שכל מטרתו להחדיר קנאות". שר הפנים התבקש להחליט על המשך הטיפול.

במכתב מיום 1 בנובמבר 1879 (כחודש לאחר שקיבל את הפנייה) הודיע שר הפנים למושל אודסה שהוא טיפל בעניין, דרש הבהרות ממערכת המליץ וכן נימוקים מהצנזור שאישר לפרסום את המכתב מאקרמן. שר הפנים מצא שהסברים שניתנו לו הם בלתי ראויים ועל כן נקט פעולות ענישה. מכתבו מסתיים במילים: "מצאתי לנכון לנזוף בפיקד המצנזר את העיתון ולהשעות את הוצאת עתון 'המליץ' לתקופה של חמישה חודשים".

המליץ הצטווה לנעול את שעריו ביום 1 בנובמבר 1879 וחידש את הופעתו רק ב-1 באפריל 1880 (על פי הלוח היוליאני שנהג

לכבודו.⁴⁹ מנדלקרן היה מוסמך אוניברסיטת פטרבורג בתואר "קנדידט" (M.A.), ובעת פרסום העלילה כיהן כסגן הרב מטעם הממשלה באודסה ולמד במקביל משפטים באוניברסיטה המקומית. מפעם לפעם נסע מנדלקרן לאוניברסיטת ינה שבגרמניה, שם הכין דיסרטציה שהעניקה לו את התואר ד"ר לפילוסופיה. אך החריג שבגאונות פגש בחריג של מחלת נפש, סינדרום מוכר בעולם הפסיכיאטריה, ונפשו של מנדלקרן לא הייתה טהורה, לא כלפי משפחתו ולא כלפי החברה שמסגרתה פעל.

במכתבו של צדרבוים ובמאמרו אין הסבר למה יצר מנדלקרן את העלילה המרושעת, כשם שאין בידינו תשובה למה הליון מנדלקרן על בניו של צדרבוים. יוסף קלוזנר ציין שבין מנדלקרן לבין צדרבוים לא היה שלום.⁵⁰ כנראה קלוזנר רמז על האשמה שהטיח צדרבוים כלפי מנדלקרן על היות האחרון מעורב בפרשייה נתעבת אחרת.⁵¹ הסופר גרשום באדר קבע: "נכנסה בו [במנדלקרן] רוח שטות למעשה נערות".⁵² שתי הדעות השלימו זו את זו. אחרי גילוי הפרשייה גורש מנדלקרן מרוסיה ועבר ללייפציג. מנדלקרן נפטר בשנת 1902 בבית חולים לחולי נפש, עירי וחסר כול. ייתכן שמחמת אותה מחלה נרקם גם סיפור הפוגרום משנת 1879.

אין ספק שהמליץ הוכשל ועקב כך פרסם "ברווז עיתונאי" (ידיעה שלאחר פרסומה התברר שהיא כוזבת), אבל היו עוד עיתונים רבים ומפורסמים, בעבר ובהווה, גם כאלה שמקיימים מנגנוני בקרה קפדניים, שכשלו בפרסום בדויה.

זהירות יתר

כשבע שנים לאחר פרשת טטרבורג נוסד היום, הוא היומון העברי הראשון וגם הוא, כמו המליץ, יצא לאור בפטרבורג. גם להיום לא היו כלים כדי לאשש את אמיתותן של העובדות שעליהן קיבל דיווח מהשטח, פרט למבחני סבירות. אך יהודה ליב קנטור, המו"ל של היומון, נהג זהירות יתר. כאשר בדיקות הסבירות עוררו ספקות בדבר מהימנות העובדות, עוכבה הידיעה לביור נוסף. כך לדוגמה השהה קנטור פרסום של כתבה מקובנה שעסקה בריפוי באמצעות היפנוזה,⁵³ משום שחשש כי מדובר בתחבולה. לאחר שאומתו הפרטים על ידי השוואה עם כתבי-עת אחרים, שוחררה הידיעה לפרסום והמו"ל רשם בשוליה את סיבת העיכוב – מעשה של גילוי נאות.

קנטור היה ער לסיכון שהמו"ל לוקח על עצמו בפרסום ידיעות שהגיעו אליו מכתבי שטח בלתי מוכרים, מבלי שהייתה לו אפשרות לאמת את הנאמר בהם. במאמר מערכת של היום שדן בכך כתב קנטור:

הקוראים מבקשים חדשות, מעשים ילידי יום, מבקשים לדעת את הנעשה והנשמע בערים הרחוקות מהם והקרובות; הסופרים מביאים את החדשות ההן, והמו"ל הוא כאיש הביניים, "כסרסור ישר לב" בין הקוראים והסופרים. אולם כשם שאין המו"ל יכול לדעת מי הם קוראיו ומה תכונת כל אחד מהם בפרט, כך אין לאל ידו לדעת בפרוטרוט תכונות רוב סופריו ועורריו. פעמים רבות יכשל המו"ל ע"י סופריו בדבר שאינו מתאים עם האמת מכל וכל ותלונת הקוראים תהיה על המו"ל, ומה גם אם הדבר נוגע באיזה אופן לאיש פרטי, כי הוא לא יאבה סלוח להמו"ל את שגגתו ויחשבה לו לזדון.⁵⁴

מדברים שכתב קנטור אפשר לזהות שני כללים שעל פיהם בחן כל ידיעה לפני שהתיר אותה לפרסום.⁵⁵ מבחן הכותב: נקיטת זהירות לגבי דווח שהתקבל מסופר בלתי מוכר ("שמו לא יצא עוד על פני הארץ")

(ברוסיה). לקוראים לא נמסרה שום הודעה מקדימה. בסוף פברואר 1880 פנה המו"ל במכתב למושל אודסה וביקש ממנו הקלה בעונש. מתוכן הפנייה הזאת, שמתפרסמת כאן לראשונה, התבררה זהותו של מנסח המכתב מאקרמן שבדה את הארועים מטטרבורג:

אל הוד מעלתו כבוד הגנרל-המושל של העיר אודסה, אדוארד איונוביץ' טוטלבן

ב-1 בנובמבר שנה שעברה, שנת 1879, נתקבלה הוראתו של שר הפנים להשעות ל-5 חודשים את הוצאת העיתון "המליץ", אותו הנני מוציא לאור בשפה היהודית. עונש זה נפל בחלקו של העיתון שלי בשל כתבה כוזבת מהעירייה טטארבונארי, אשר היה בכוחה להסער רוחות בקרב היהודים, כהגדרתו של הוד מעלתו. מובן מאליו שהעונש שהוטל קשה מאד עבורי, על שום שעצר את פעילותי השוטפות וגרם נזק לפרנסתי. אך חמור מכך – אינטריגנט [תכנן] מיומן וחסר מצפון, שכתב את אותו המכתב, גרם להפרת יחסיי הטובים והקבועים עם הממשלה, אשר תמיד ראתה בעין יפה את פעילותי בתור עורך עיתון יהודי.

ברור שבראותי את עצמי חף מכל אשמה בעניין זה, חיפשתי את זהותו של הבלאי. למרבה המזל לא הצטרפתי לחפשו זמן רב כי הוא, בבקשו להסוות את מעשהו עוד יותר, הגיש בעצמו תלונה בדבר הוצאת דיבה נגד בניי המתגוררים באודסה. התלונה הוגשה לשופט השלום [...] באודסה. אגב החקירה בתיק הזה [...] התברר בוודאות כי נעשיתי קורבן למרמה של אינטריגנט ממולח ביותר, והוא מר מנדלקרן מאודסה. מזיזים כה מהימנים אף עיתון בעולם אינו מובטח, ואני שמח שהצלחתי להוריד משולחנו של סדר-הדפוס כתבה אחרת של מר מנדלקרן שהייתה אמורה להתפרסם בגליון 33 של העיתון שלי, וזאת עוד לפני שקבלתי את האיסור על הוצאתו לאור.

לאחר קביעת חפתי המלאה בעניין זה היה לי הכבוד לפנות לכבוד שר הפנים בבקשה הכנועה להסיר מבעוד מועד את האיסור על הוצאת עיתוני. בתשובה שקבלתי הוברר לי, כי הסרת האיסור שכזאת יכולה לצאת אל הפועל אך ורק בהסכמת הוד מעלתו הגנרל-המושל של העיר אודסה.

עלי-כן, אזרתי עוז לפנות להוד מעלתו בבקשה כנועה להביע בפני כבוד שר הפנים את הסכמתו להסרת איסור הפרסום של עיתוני. עם זאת, ברצוני להבטיח להוד מעלתו, כי אני מהין להגיש אליו בקשה זו אך ורק במטרה לשכנע את יהדות רוסיה בכך, שממשלתנו העליונה מוכנה תמיד להגן על חפים מפשע ולתמוך בפעילות המועילה של אדם, אשר כל מטרותיו תמיד ובכל תקופת עבודתו כעורך היתה להפיץ בקרב היהודים מושגים אמיתיים של אזרחות טובה ונאמנות בלתי מעוררת לממשלה ולמולדת.

חתום (-) א' צדרבוים עורך "המליץ" סנטיפטרבורג 21 בפברואר 1880.⁴⁶

הבקשה לא נענתה בחיוב. כאשר המליץ חידש את הופעתו, הסתפק צדרבוים בדברי פתיחה קצרים במאמר המערכת. הוא הצדיק את הדיון, אך לא פירט מה בדעתו לעשות, כדי שלא ייכשל פעם נוספת:

חמשה ירחים נאלמנו דומיה [...] בעון שמועת שוא אשר אספנו ב"המליץ" [...] נפלנו בפת זר אשר שאף להשחיתנו [...] האמינו עושי המזמתה כי תואנה מוצאת להגדיל זעם שרי המלוכה בכתבם שטנה עלינו ועל "המליץ" [...] בטחנו כי סופרים מהירים וקוראים מבינים יסיפו להוקיר את "המליץ" אשר קנאים פגעו בו.⁴⁷

לא נאמר באותו מאמר מערכת כי האיש ש"הפיל בפח" את צדרבוים ואת העיתון המליץ היה שלמה מנדלקרן.⁴⁸ אינטלקטואל במלוא מובן המילה שנהג במוזרות, ודברי הביקורת שנאמרו עליו לא הסיפו שבה

גם גיליונות שבהם לא היה שום דיווח מהשטח. מבדיקה אמפירית אפשר לקבוע שבמידה שרבו מאמרים איכותיים בגיליון מסוים כך התמעטו באותו גיליון הדיווחים מהשטח. אפשר על כן להסכים לטענה כי המכתבים מהשטח שימשו לעתים "חומר מילוי" להשלמת גיליונות של עיתונים.

המו"ל של העיתון או עורכו נחשפו לסיכון כאשר פרסמו ידיעה של סופר בלתי מוכר, משום שלא היו בידיהם כלים נאותים לאמת את הנאמר בה. תפילתו של יחיאל ברי"ל, עורך השבועון **הלבנון**, מציגה את הבעיה ואף מציעה תרופה להפחתת הסיכון:

מי יתן ויבואו גם למו"ל מכ"ע [מכתבי עיתים] לבני ישראל הימים הטובים אשר יראום כבר המו"ל מכ"ע לעמים [עתונים של עמים אחרים]. וכמותם תמצא ידנו לשלם להסופרים התמידים בהערים הגדולות בכל הארצות, כי אז נהיה נקיים מפשעי הסופרים הנמהרים, כי הסופרים הבאים בשכרם לא יוציאו מתחת ידם דבר שאינו מתוקן.⁶¹

הערות

* תודה לפרופ' זאב גריס ולפרופ' מרדכי זלקין שקראו גרסאות ראשונות של המאמר הזה, העירו, הוסיפו ושיפרו. וראו בנושא זה גם את מאמרה של עירית נחמני, "מעשה נורא אשר קרה בעירנו: הקורספונדנציה בעיתונות העברית באירופה במאה ה-19", **קשר**, 32 (נובמבר 2002), עמ' 100-106. י"ל פרץ, "שאלת השיטות", **כל כתבי י"ל פרץ**, תל-אביב, דביר, תשכ"ב, כרך שביעי, עמ' מב.

2 אליעזר ליפמן זילברמן (1819-1882) היה סופר ועיתונאי. עליו ועל המגיד ראו, למשל, מנוחה גלבוע, לקסיקון העיתונות העברית, ירושלים, מוסד ביאליק, 1992, עמ' 117-135; על החזשות של המגיד: במאמריהם של גדעון קוז' ויעקב שביט בקשר 36 (סתיו 2007); זילברמן פרסם פרקים אוטוביוגרפיים תחת הכותרת "אלה תולדות בעל המגיד": המגיד (1875), כ"ג גיליונות בדילוגין בין הגיליונות 46-1.

3 מאמר המערכת, המגיד, 1 (1856), עמ' 1-2.
4 המוציאים לאור, "עת לדבר", המגיד, 50 (1857), עמ' 1.
5 הצפירה והמליץ, שניהם בשנת 1886.

6 העיתונאי בן-ציון כ"ץ כתב בזיכרונותיו שבנעוריו משכו את תשומת לבו מכתבים שהודפסו בהמליץ ועשו עליו רושם רב בשל דברי הביקורת על הסדרים בעיריות שגרשמו בהם, והם אלה שעוררו אצלו את החוש הפובליציסטי. ראו בן-ציון כ"ץ, זכרונות: חמישים שנה בהיסטוריה של יהודי רוסיה (תרגם וערך: ברוך קורא), תל-אביב, 1963, עמ' 30.

7 יעקב כהן מזא"ה, "הגיעה השעה להתיר המנוחים", המליץ, 21 (1879), עמ' 399-400. מזא"ה (1859-1924) כיהן כרב העדה (תוארו של רב מטעם הממשלה) ליהודי מוסקבה משנת 1893 ועד למותו והיה פעיל בתנועת חובבי ציון ובתנועה הציונית.

8 שמואל צבי מרגלית, "מכתב גלוי לבני ישראל בגליציה", המגיד, 41 (1880), עמ' 348. מרגלית (1858-1922) כיהן כרב בהמבורג בסוף שנות השמונים של המאה התשע-עשרה ולאחר מכן כרב בפירנצה, וניהל שם בית מדרש לרבנים.

9 בן-אמוץ, "אנה נלך", הלבנון, 13 (1881), עמ' 101-102.
10 לדוגמה, גיליון 62 (1886) של עיתון היום כולל פניות לעזרה מקהילות אחדות (כולל ורשה) שבהן פרצו שרפות, והעורך הקדים להן מאמר מערכת ויצא בקריאה "קול הנשרפים צועקים אלינו מן הערים". בקשות עזרה מסוג זה נרשמו גם בגיליונות הבאים של העיתון.

11 עוקץ ("ל קנטור"), "שיחת חולין", היום, 153 (1886), עמ' 3.

12 י"ג גאלדבערג, "בברויסק", היום, 45 (1886), עמ' 1.

13 יצחק אלחנן ספקטור (1817-1896), רב ופוסק חשוב, עשה רבות להטבת

מתוך הבנה שהאחריות לפרסום דבריו מוטלת על המו"ל, ושהאמנות לדברי סופר מוכר, שציבור הקוראים יודע לשפוט את מעשיו ושאפשר להישען על הדברים שכתב, גבוהה יותר. מבחן הידיעה: אבחנה בין ידיעה שנוגעת לציבור מסוים ולגביה "נחוצות שבע בדיקות ובחינות טרם יודיע דבר לקוראיו", לבין ידיעה שדנה בפרט מסוים ואי אפשר לאמת את הנאמר בה באמצעים שעמדו לרשות העיתון.

אירוע "ולדיסלב" מדגים בדיקת סבירות של ידיעה. כתב מקומי (שחתם בשם "בן-יעיר") דיווח על בעלי זרוע בעיירה ולדיסלב (ניישטט שבפלך סובלק) שבחרו רבב המשתף עמם פעולה, עושק דלים ומוכר שמרים שכשרותם מופקפקת.⁵⁶ תופעה שמכונה בימינו "קשר בין הון לשלטון". היום פרסם את המכתב בתוספת הערה, "לא נוכל להאמין כי כזאת יעשה בישראל [...] לכן מסרנו את הידיעה לדפוס למען לתת לרב המקום להצדיק את עצמו". הרב הגיב בהכחשה מפורטת.⁵⁷ לענייננו אין חשיבות מי מהצדדים צדק; באנו רק לציין את ערנות המערכת.

עם זאת הסתננו ידיעות בלתי בדוקות גם להיום, אך אלה עסקו באנשים בתוך הקהילה שקשה לאמת את הנאמר עליהם, ולא בציבור או בקהילה שעל מידת היושר של התנהגותם אפשר להפעיל מבחני סבירות. בהיבט אחר אפשר להתייחס לחלק מן הידיעות כאל הבעת דעה סובייקטיבית שלדעת כותב אחד נראית כך ולדעת אחר היא נראית אחרת. כך למשל ל' שטיינברג הגיב על האשמות שהוטחו בגיליון קודם בגבירי דובנה,⁵⁸ ובמכתב אחר הכחיש הקורא אלימלך סלאוויס מִפְּסֶרְפֶּיהָ את דברי סופר היום, ברוך פאטין. הסופר כתב שאסירים יהודים רעבים ללחם, ואילו הקורא דחה את הטענה ושיבח גבירה מקומית שנהגה לשלוח לחם לאסירים.⁵⁹ יש שמכתבים מעיר אחת הגיבו על מכתב שנתקבל מעיר אחרת. כך למשל סתר דובינסקי, קורא מקישנוב, את דברי סופר היום בלונדון. האחרון פיארו את סגולותיו של אורח ידוע שבא מקישנוב, ואילו הקורא כינה אותו: "אדם נבאש בעיני בני עירו".⁶⁰

קנטור שילם מחיר יקר על זהירותו היתר. הוא אמנם צמצם סיכונים, אך איבד את ההעזה הדרושה לעיתון שמתיימר להתחדש מדי יום. עיתון יומי נדרש לעתים לתפוס בדל של ידיעה שמעביר לו כתב מקומי בלתי מוכר, ולהפיק ממנו מאמר חדשות. באמצעים הדלים שעמדו לרשותו ספק אם קנטור יכול היה לעשות יותר מכפי שעשה, ועל כן נאלץ היה לסגור את שעריו כשנתיים ומשהו לאחר שכוונן את היומון העברי.

סוף דבר

השבועונים העבריים וכן היומונים העבריים יצאו לאור בשנות השבעים והשמונים של המאה התשע-עשרה, מחוץ לתחום המושב שהותר להתיישבות היהודים ברוסיה הצארית (פרט לעיתון הצפירה שיצא לאור בוורשה), ואילו רוב קוראי העיתונים ישבו בתוך תחום המושב. כל ביטאון היה זקוק גם לסיקור הרחוב היהודי כדי לקרב אליו את הקוראים, ועל כן נעזר המו"ל במכתבים שכתבו סופרים מתנדבים מן השטח.

מתוך עיון בביטאונים העבריים ההיסטוריים אפשר להיווכח שכמות הידיעות מהשטח השתנתה מגיליון לגיליון. לעתים התפרסמו ידיעות רבות מקהילות שונות, לעתים המדור היה מצומצם יותר והיו

המקומיים וכדי ליצור מקור לגביית מסים לקופת הקהילה. מי ששחט מחוץ לעיר ולא תחת פיקוחה של הקהילה לא שילם מס זה ומשום כך נפגעה קופת הקהילה (ראו שו"ת חתם סופר, ח"ה, חו"מ, ק"ז [ד], וכן שו"ת חיים ביד, ב [ה]).

39 התלמוד נשען על הפסוק "לא חטא איוב בשפתיו" (איוב ב, 10) ומבחין בין חטא שבלב לבין חטא שבהבעה (בבלי עירובין דף טז, עמ' א). על משקל זה יש להבין את אמירתו של ברי"ל.

40 "מכתבי סופרים", הלבנון (מאינץ), 23 (שנה עשירית, 1874), עמ' 183.

41 "בקהל יהודי רוסיה", המליץ, 31 (1879), עמ' 630-631.

42 בשנים 1878-1879 נדונה לראשונה עלילת דם בפני בית משפט בקווקז. בפסק הדין וכן בעירעור עליו זוכו הנאשמים.

43 תודה למר רפי ויזור, איש בית הספרים הלאומי, סיפר לי על קיומם של מכתבים אלה, ותודה למר בנימין לוקין מהארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי שאיתר אותם.

44 אדוארד איונוביץ טוטלבן (1818-1884). בן למשפחה של גרמנים שמקום מושבם היה בילגווה (מיטאוה) שבלטביה. גיבור צבא הצאר במלחמות הקווקז, השתתף בקרבות סבסטופול ובמלחמות הבלקן משנת 1877.

45 בין ה-27.11.1878 לבין ה-6.8.1880, כלומר בתקופה הנדונה, היה שר הפנים בממשלת הצאר Lev Makov. תודה לפרופ' זלקין שהשלים את הנתון הזה.

46 הארכיון המרכזי לעם היהודי, תיק RU-406.

47 "התבוננו מאד וראו", המליץ, 1 (1880), עמ' 1.

48 שלמה מנדלקרן (1846-1902), פילולוג, חוקר מקרא וסופר. מפעלו הידוע של ד"ר מנדלקרן הוא הקונקורדנציה לתנ"ך, מפעל מקיף ששימש, וממשיך לשמש, חוקרים רבים. על תאור המפעל הזה ראו: דוד פרישמן, כל כתבי תל-אביב, תרצ"ה-תרצ"ט, כרך ה, מכתב תשיעי, עמ' קלז-קמג.

49 יוסף קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ירושלים, תשי"ב-תשי"ט, כרך ה, עמ' 243-255.

50 שם, עמ' 346.

51 ראו "אדעסא", המליץ, 24 (1879), עמוד 482. וכן תגובתו של א"ב גאטטלאבער בגליון 29, עמ' 587.

52 ג' באדר, "לתולדות חיי שלמה מאנדלקרן", הדואר (ניו יורק), 39 (1953). גרשום באדר (1868-1953) סופר עברי ומחנך. ראו עליו: א-ר, "גרשום באדר ע"ה", הדואר (ניו יורק), 3 (תשי"ד), עמ' 39-40.

53 "מכתבי סופרים – קובנה", היום, 86 (1886), עמ' 1-2 וכן הערה של אי"ש [אברהם יצחק שפירא] לכתבה הזאת.

54 מאמר המערכת, היום, 57 (1886).

55 כך משתמע ממאמר המערכת שכתב קנטור; היום, 104 (1886).

56 היום, 3 (1887), עמ' 1-2. הרב שימש גם כרב רוחני וגם כרב מטעם הממשלה. מכירת שמרים הייתה מנופול של הרב בעיירות קטנות, וממקור זה השלים את הכנסתו.

57 היום (1887). הרב הזדהה בשמו המלא: ישראל חיים דייכעש אב"ד (אב בית דין) ניישטאט שירווינדט דמתקריא (המקראת) וולאדיסלאו, פלך סובלק. העיירה מנתה באותה תקופה כ-10,000 תושבים, מהם שישים אחוז יהודים.

58 ייתכן שמדובר בסופר שמואל פייגנון (שפ"ן), דבריו פורסמו בהיום, 158 (1886) ושל שטינברג בגליון 203.

59 דברי הסופר בהיום, 228, עמ' 1-2 ושל הקורא המכחיש בגליון 240, עמ' 3; שניהם משנת 1886.

60 היום, 6 ו-15 משנת 1886.

61 הלבנון, 23 (שנה עשירית, 1874), עמ' 183.

תנאיהם של יהודי רוסיה והיה פעיל בתנועת חב"ת ציון. בשנים 1864-1896 כיהן כרבה של קובנה.

14 "מכתבי סופרים – קובנה", היום, 5 (1886), עמ' 1-3, 13, 18.

15 המליץ 5 (1879), עמ' 104. לשם השוואה, המשכורת השנתית של מורה באותה שנה הייתה כ-400 רובל.

16 המכתב הראשון ב"מכתבים להמו"ל", היום, 211 (1886), עמ' 2, והשני בגליון 216 מאותה שנה.

17 מאמרו של גציל זליקוביץ [משכיל, סופר ועיתונאי עברי ואדי, הרפתקן, מרצה לאגיפטולוגיה באוניברסיטת פילדלפיה, מתרגם ראשון של כתבי בודהא לעברית. ראו עליו: זאב גולדברג, גצל זליקוביץ: משכיל ועיתונאי יהודי במפנה המאות, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים תשנ"ה] פורסם בהמליץ, 31 (1887), עמ' 1-2. התגובה של PW פורסמה בהיום, 65, עמ' 2-3, מאותה שנה.

18 דוד פרישמן, אגרות דוד פרישמן (ערך א"ר מלאכי), ניו יורק, תרפ"ז, עמ' קיג, אגרת לח.

19 דוד פרישמן, "אותיות פורחות", היום, 25 (1886), עמ' 2-4.

20 מו"ט (?), "מכתבי סופרים – ביאליסטוק", היום, 11 (1887), עמ' 1-2.

21 בתחילת 1881 ביקרו הנסיך רודולף והנסיכה סטפני בירושלים ויהודי העיר קיבלו אותם בחביה. רודולף נשא את סטפני לאישה בווינה מיד עם שובם מירושלים. בשנת 1889 התאבד הנסיך, לאחר שניהל רומן מחוץ לגישוואים.

ראו דב גניחובסקי, סיפורי ירושלים, ירושלים, 1989, עמ' 114-118.

22 מכתבים מקראקוי, המגיד, 26 (1887), עמ' 204.

23 "קראקוי", "בשוט לשון תחבא", המגיד, 28 (1887), עמ' 220.

24 המגיד, 30 (1887), עמ' 242.

25 המו"ל, "למען האמת והצדק", המגיד, 32 (1887), עמ' 257.

26 אין חתימה, "מעיר פראסקורוב", המליץ, 5 (1878), עמ' 101.

27 משה רודענסקי, "פראסקורוב", המליץ, 8 (1878), עמ' 163.

28 המכתב הראשון בהמליץ, 1 (1879), עמ' 9-10. המכתב השני בגל' 2 מאותה שנה.

29 ישראל ידידה ישיבאל (כנראה שם העט של יעקב שמואל אלשוונג), "התורה מונחת בקרן זוית או פרתה פרה מעל לגג והטילה ביצה", המליץ, 7 (1879), עמ' 136-137 והמשך בגליון 8, עמ' 157-158.

30 שם, עמ' 158-159.

31 שם, עמ' 32.

32 יואל עיילבורט, "ק...ץ", המליץ, 40 (1879), עמ' 814.

33 צבי פרילוצקי, המליץ, 44 (1879), עמ' 896. בין היתר שיבת פרילוצקי את רמת ההשכלה בעירו וציין "ואיה עוד עיר מחוז כעירנו, אשר כמעט לא ימצא בה אף נער אחד גם מבני החסידים, אשר לא ידע קרוא וכתוב רוסית".

34 צבי הירש אורנשטיין כיהן כרב בלבוב, בירת גליציה, בשנות הארבעים והחמישים של המאה התשע-עשרה. משנת 1865 כיהן כאב בית הדין בעיר בריסק. בשנת 1874 גורש על ידי השלטונות הרוסים בחזרה לגליציה. ז'שוב (שכונתה בפי היהודים גם ריישע או רישא) הייתה עבורו תחנת ביניים לפני שחזר לכהן כרב בלבוב עד למותו בשנת 1888. בראש ספרו שאלות ותשובות: ברכת רצ"ה, שיצא לאור בשנת תרמ"ט, ציינו יורשיו שהיה רב ברישא.

35 "מכתבי סופרים", הלבנון (מאינץ), 21 (שנה עשירית, 1874), עמ' 165.

36 יחיאל ברי"ל (1836-1886), עיתונאי ועסקן, היה מייסדי העיתון הלבנון בירושלים. בשנים 1865-1870 הוציא לאור את הלבנון בפרס ובשנים 1871-1882 במאינץ.

37 "מכתבי סופרים", הלבנון (מאינץ), 23 (שנה עשירית, 1874), עמ' 183.

38 "איסור שחיטת חוץ" היא תקנה שנקבעה כדי לשמור על פרנסתם של השוחטים